

ЈОВАНКА КАЛИЋ

(Српска академија наука и уметности, Београд)

ЕПИСКОПСКИ ГРАДОВИ СРБИЈЕ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Рад је део веће целине посвећене проучавању улоге *сѣпарих еѣискоѣија* у средњовековној историји Србије, односно градова насталих махом на темељима ранохришћанске традиције и обновљених у византијско доба. Издвојена су два града, Рас и Ниш, уз контролна истраживања у Призрену и Београду. Циљ рада је проучавање односа српских владара према затеченој црквеној организацији, а истраживања се тичу питања престонице српске средњовековне државе.

Кључне речи: Србија, Рас, Нови Пазар, Стефан Немања, престо

This paper is part of a study devoted to the role of the so-called *old bishoprics* in the medieval history of Serbia. Most of the towns functioning as episcopal sees grew on early Christian sites and traditions, and were renovated in the Byzantine period. The goal of the research, focused on two towns, Ras and Niš, with the findings cross-checked against Prizren and Belgrade, is to examine the attitude of the Serbian rulers towards the pre-existing ecclesiastical organization. The research also addresses the issue of the capital city of the medieval Serbian state.

Keywords: Serbia, Ras, Novi Pazar, Stefan Nemanja, throne

Овај рад је одломак веће целине посвећене проучавању историје једне категорије градова у средњовековној Србији. Реч је о градовима који су махом настали на темељима ранохришћанске епохе и који су временом стекли функцију епископских средишта. Широка тема, европска по смислу, нужно компаративна, овом приликом има само један циљ – да укаже на улогу коју су такви градови имали у прошлости српског народа. Византијски темељи су само подстицај да се утврди њихова *ѣошѣоња улога* у друштвеној и политичкој историји Срба током различитих периода историје. Град у средњем веку није био изолована људска заједница, а понајмање је он историја бедема, па се само кроз историју укупног друштва може препознати функција и развој сваког појединог насеља у времену у којем су људи на овој и другим територијама некада живели и, у односу на прилике модерног доба, неговали другачије вредности.

Ова тема нужно задира у питање односа државе и цркве у средњем веку, а тиме припада језгру питања о политичком систему једне земље онога времена. У нашем случају, пажња је усмерена пре свега на односе српских владара према затеченој црквеној организацији, односно на промене које су настале успостављањем Српске православне цркве 1219. године до пада под турску власт. У тим хронолошким оквирима запажају се различите епохе: 1. доба византијске врховне власти до 1204. године, уз све повремене прекиде, и 2. време реформе Светог Саве, па до краја самосталности српске државе 1459. године.

Тема захтева још нека разјашњења. Да би се открио модел односа српских владара према „старим епископијама“, како се оне обично називају у стручној литератури, потребно је да се дефинише духовни простор на којем су деловале. У нашем случају то је територија под јурисдикцијом грчке Охридске архиепископије, коначно обликоване у доба цара Василија II почетком XI века. Издвојили смо два града за ово истраживање, Раса и Ниш, са контролним истраживањима у Призрену и Београду. Треба рећи и то да су овом приликом предмет истраживања *град и градско њодручје*, ма како се они називали у изворима – градски метох, жупа, дистрикт или слично, зависно од случаја, порекла и врсте извора (грчки, латински, српски) или времена именованја. Град – подграђе – варош – предграђе – приградска насеља, са свим променама током времена, овде су једна тема, у духовном смислу свакако. У том комплексу налази се и питање прве српске престонице. К. Јиречек је својевремено мислио да у Србији није било „сталне престонице“ попут оних у Византији, Бугарској или Русији.¹ То схватање захтева подробну анализу, јер није у питању историја само једног града или тврђаве, већ друштва у целини. Поред историјских извора, знаних и нових, овде се разматрају резултати обимних теренских мултидисциплинарних студија које су обављене у последњим деценијама XX века.

Прво питање односи се на мало познату историју града Раса, односно Рашке епископије. Као што је познато, епископ Раса се помиње у другој хрисовуљи цара Василија II (мај 1020. године) у саставу Охридске архиепископије.² Уз сва страдања и обнове, Рашка епископија је до наших дана изразити елеменат културног континуитета једног још старијег хришћанског средишта. На другој страни, у модерној историји Србије постоји дисконтинуитет – града Раса нема на географским картама Србије у XIX и XX веку иако је његов траг значајан у историји српског народа, у политичкој историји средњег века (*Regnum Rasciae*, Рашко краљевство, Срби су једно време називани Рацима у Мађарској), као и у културној (рашка уметност, рашки правопис итд.). Тај несклад је последица турске епохе, дугих разарања која су оставила пустош у Расу. На месту средњовековног Раса никао је други град новог имена – Нови Пазар. Потрага за првим трајала је дуго у научној литератури, изречене су разне хипотезе, али одлучујућих доказа ни за једну није било. Недостајали су историјски извори и систематска теренска истраживања, која до 1912. године нису ни била могућа, јер се подручје Новог Пазара налазило у саставу Османског царства. Оба усло-

¹ К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 256. (даље: *Јиречек*, *Историја Срба I*)

² H. Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche*, BZ 2 (1893) 45. (даље: *Gelzer*, *Ungedruckte*).

ва, нови извори и теренска истраживања, испуњена су тек у другој половини XX века. То је научна подлога и овог рада.

За нашу тему битно је да се утврде две чињенице: 1. тачна локација епископског града – вароши Раса у средњем веку и 2. елементи државности који су ту успостављени у доба првих Немањића.

1. Основне податке о положају града Раса пружају турски и српски извори. Као што је познато, турски пописи освојених српских земаља састављени су убрзо после пада Деспотовине (1459), односно Босне (1463). Постоје два пописа (дефтера) који садрже податке о градовима и насељима старе Рашке. Први попис обухвата Крајиште Иса-бега Исаковића, познатог турског војсковође, који се од 1392. године налазио на челу Скопског крајишта. Њему односно његовим људима додељена су пространа имања и на ширем подручју потоњег Новог Пазара. У том попису из 1455. године *нема речи о граду Расу*.³ Други дефтер је настао 1468/69. године и носи наслов *Сумарни ѱойис санџака Босна из 1468/69. године*. Објављен је у целини у преводу тек недавно (2008).⁴ Поједине податке из тог дефтера у рукопису користио је у својим радовима Хазим Шабановић, а потом и други писци. Стварна истраживања тог дефтера постала су могућа тек последњих година, после објављивања превода целовитог текста (2008). У попису се налазе важни подаци за историју града Раса, и то у време коначног успостављања турске власти. Попис је сачињен по налогу султана Мехмеда II, одређена је комисија са члановима који су били овлашћени да обаве посао. Пописивачи – очевици на терену пажљиво су бележили затечено стање: градове, насеља, изворе прихода нових господара (беглербег, тимарници, спахије и други), обавезе и права корисника земље, као и обавезе потчињених људи разних категорија. Читав поредак нових власти се огледа у тексту. Првобитни *мали вилајетѿи* који су припадали крајишту Иса-бега (Звечан, Јелеч, Рас и Сјеница) претворени су затим у истоимене нахије.⁵ У том дефтеру се дословно каже да се у *нахији Рас* налази „*сами шехер Нови Пазар, који се друкчије звао шехер Рас*“, према преводу нашег најбољег османисте Хазима Шабановића.⁶ У преводу А. Аличића (2008) иста вест гласи: у нахији Рас налази се „*сами шехер Нови Пазар, друго име Рас*“. Изостављена је битна реч „*шехер*“ уз реч Рас, мада у напомени која прати тај превод, издавач А. Аличић наводи да је Рас први град у нашим крајевима који је назван шехером.⁷ У сваком случају, недопустиво је да се мења текст извора без обзира на тумачење преводиоца. Разлози су јасни. У турској терминологији за градска насеља *шехер* означава *највиши сѿејен градског насеља, вароши*, велико градско насеље отвореног типа. Управо то су видели пописивачи султана Мехмеда II у Расу – велику варош. Изостављање речи

³ H. Šabanović, Krajište Isa-bega Isakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine, Sarajevo 1964, passim.

⁴ Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468–69.godine, prevod A. Aličić, Mostar 2008. (даље: Sumarni popis sandžaka Bosna).

⁵ H. Šabanović, Bosanski pašaluk. Postanak, uprava i podjele, Sarajevo 1982, 40–41. (даље: Šabanović, Bosanski pašaluk).

⁶ Šabanović, Bosanski pašaluk, 118.

⁷ Sumarni popis sandžaka Bosna, 8, нар. 96.

шехер уз име Рас није случајно, али је непотребно, јер се у истом дефтеру на још три места помиње *шехер Рас*.⁸ То се могло утврдити тек пошто је објављен целовити превод дефтера (2008).

Турски дефтер из 1468/69. године пружа и друге важне податке о Расу. Ту је наведено да је *шехер Рас* додељен Махмуд-бегу, који је, поред осталог, стекао право да убира „*џирџне џаксе*“, приходе од глоба и друге уобичајене дажбине. Приходи од шехера Рас (заједно са приходима од глоба Јелеча и Сјенице) процењени су на укупно 45.117 акчи. У граду су поред хришћана живели и муслимани (175 муслиманских домова, 194 хришћанске куће, неожењених 28, удовица 7).⁹ Већ структура становништва показује сасвим ново стање у односу на средњовековну епоху. Од краја XIV века Турци се постепено учвршћују на југу Деспотовине (војне посаде у Звечану и Јелечу, кадија у Глухавици 1396. године).

За нашу тему је од посебног интереса податак да је Махмуд-бег 1468/69. године стекао право да у шехеру Рас убира *џирџне џаксе* и оне су посебно именоване у структури прихода новог господара града.¹⁰ Према томе, Турци су у време пописа (1468) у Расу затекли велику варош (шехер) и градски трг са значајним приходима, који су изричито наведени у дефтеру. Један други турски извор омогућава да се ближе одреди место тога трга у Новом Пазару, онда и данас, и његов тачан назив. Реч је о познатом османском путнику и писцу, Евлији Челебији, који је средином XVII века путовао по балканским земљама и оставио драгоцене описе многих градова. Он је боравио и у Новом Пазару. У томе граду, наводи он у свом путопису, међу осталим џамијама налазила се и Гази Иса-бегова џамија на *Жиџном џирџу* и она је „начињена преправљањем бивше цркве“.¹¹ *Жиџни џирџ* се налазио у најужем језгру старог Раса, односно Новог Пазара у турско време. Назив се одржао до наших дана. Памте га старији суграђани, наводе га писци у разним приликама. Према данашњем урбаном устројству Новог Пазара, то је простор између зграде Музеја Рас према згради *Исламске заједнице* до простора недалеко од модерног хотела Врбак.¹² Према Евлији Челебији, Турци су на том месту затекли цркву, претворили је у џамију и назвали именом Гази Иса-бега. Место Иса-бегове џамије је познато. Она је била изграђена на простору на којем се данас налази зграда *Исламске заједнице*, недалеко од савременог хотела Врбак. Та џамија је током ратова више пута страдала, тако и у борбама с почетка XX века, а затим је због дотрајалости срушена 1938. године.¹³ Приликом рушења откривени су остаци првобитне средњовековне цркве (делови зидова „са малтером и фрескама“, као и „камена плоча са натписом и подацима о цркви“). Покушаји да се спасу ти остаци нису успели, а

⁸ Ibid, 20 (двапут), 22.

⁹ Ibid, 8.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Evlija Čelebi, Putopis, prevod H. Šabanović, Sarajevo 1979, 266 (даље: Čelebi, Putopis).

¹² E. Мушовић, С. Вујовић, Џамије у Новом Пазару, Београд–Краљево 1992, 33 и план града Новог Пазара, нав. дело, 42–43.

¹³ E. Мушовић, Исламски споменици Новог Пазара, Новопазарски зборник 9 (1985) 70 (даље: Мушовић, Исламски споменици).

потом су остаци нестали.¹⁴ Иса-бегова џамија се сматра најстаријом џамијом у Новом Пазару, што указује и на време *џрејравке* бивше цркве. За нашу тему је од значаја да је то била средњовековна црква на главном тргу који се вековима звао *Жиџини џирг*. Црква на тргу говори о значају и старини и трга и цркве и насеља у средњем веку.

Још једна чињеница објашњава положај трга и града Раса у целини. *Жиџини џирг* је настао на раскрсници путева, на месту на којем најважнији међу њима, *Цариградски друм*, прелази реку Рашку у Новом Пазару. То је друм којим се из Новог Пазара преко Рогозне стизало до Звечана и Митровице, односно просто-ра Косова и Метохије, и даље до Скопља и Цариграда. Средњовековни назив *Цариградски друм* одржао се дуго, до Другог светског рата, а касније је измењен. Данас је то *Првомајска улица* у Новом Пазару, најдужа улица у граду и пружа се „средином града“.¹⁵ Она избија на *Жиџини џирг* и отуда, данас под именом Улица 28. новембра, води до Петрове цркве и даље до северних делова Србије. Да је *Цариградски друм* најважнији путни правац који пролази кроз Нови Пазар запазили су још у XVIII и XIX веку аустријски војни стручњаци и унели га у планове и карте тога доба, данас сачуване у Ратном архиву у Бечу.¹⁶ Другим речима, средњовековни *Жиџини џирг* у Расу развио се на *Цариградском друму* и припада предтурској историји насеља. То је данас главни градски трг у Новом Пазару.

Постоји још један важан податак за историју старог Раса. Дугујемо га, опет, једном турском извору. Већ поменути Евлија Челебија записао је у свом путопису средином XVII века, набрајајући најважније џамије у Новом Пазару, да је *Алтун-алем џамија* „стара богомоља, а налази се у Јелеч-махали на Цариградском друму“.¹⁷ *Јелеч-махала* на Цариградском друму названа је по средњовековном граду Јелечу, на деоници пута према Рогозни и ту је, данас у средишњем делу *Првомајске улице* у Новом Пазару, постојала „стара богомоља“. И та црква је у XVI веку претворена у џамију. Данас је то најпознатија џамија у граду. Приликом конзерваторских радова 1961. године, у њеним темељима су пронађени делови првобитне цркве.¹⁸ Назив *Јелеч-махала* употребљавао се за тај део Новог Пазара и током XVII века.

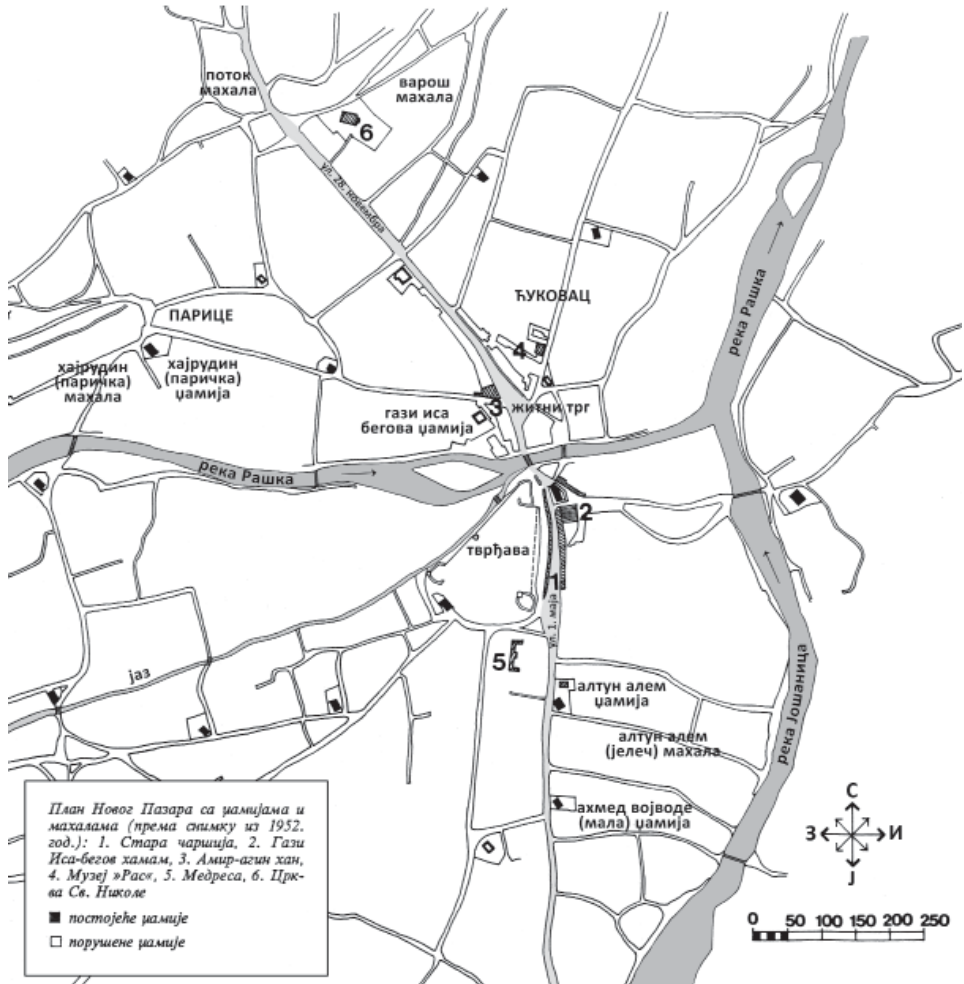
¹⁴ Извештај проте Душана Крсмановића, Нови Пазар, јуни 1976. (документација Ј. Калић); *Мушовић*, Исламски споменици, 70.

¹⁵ *Е. Мушовић*, Цариградски друм у Новом Пазару, Политика, 9. јануар 1977.

¹⁶ *М. Појковић*, Новопазарска утврђења на плановима из XVIII и XIX века, Новопазарски зборник 9 (1985) 113–118.

¹⁷ Čelebi, Putopis, 265–266.

¹⁸ *А. Андрејевић*, Алтин-алем џамија у Новом Пазару, Зборник С. Радојчића, Београд 1969, 3–10 и сл. 4: фотографија првобитне грађевине испод минарета. Истраживања темеља џамије су обављена током конзерваторских радова Републичког завода за заштиту споменика културе, руко-водиоца арх. Оливера Марковић; уп. *А. Андрејевић*, Претварање цркава у џамије, Зборник за ликовне уметности 12 (1976) 103–104; *А. Андрејевић*, Алтин-алем џамија у Новом Пазару, Новопазарски зборник 1 (1977) 121–131, са фотографијом откривених остатака старије грађевине; *А. Андрејевић*, Исламска монументална уметност XVI века, Београд 1984, 33, са подацима о истраживањима Републичког завода за заштиту споменика културе 1961. године. Уп. *Мушовић*, Исламски споменици, 85–86, прихвата истраживања А. Андрејевића о старијој грађевини испод Алтун-алем џамије. Има покушаја у новије време да се, без доказа, оспоре материјални остаци цркве испод те џамије.

Средњовековни Рас – Нови Пазар (центар града)

Укупно посматрано, наведене чињенице показују да у урбаној структури савременог Новог Пазара и данас постоје научно неспорне тачке које омогућавају да се дефинише историјски простор средњовековног Раса. Прво, то је главни градски трг (*Житни трг*) са Иса-беговом џамијом односно црквом у њеним темељима (Евлија Челебија), затим црква у темељима Алтун-алем џамије на Цариградском друму у Јелеч-махали (Евлија Челебија) и, најзад, епископска Црква Св. апостола Петра и Павла (данас Петрова црква) у северном предграђу Новог Пазара.¹⁹ Житни трг је удаљен 2 km од Петрове цркве. *Епископска црква* као елемент сталности у животу насеља и *градски трг* основни су елементи градског простора у средњем веку, овде и другде у европској цивилизацији, наравно, према локалним условима сваког краја. Према томе, Турци су описујући

¹⁹ Нови Пазар и околина, Београд 1969, 107 (текст Е. Мушовић).

затечено стање средином XV века град Рас назвали *шехер* (дефтер из 1468–69. године), и то без икакве *ласкавосџи*, иначе својствене оријенталним писцима.²⁰ Тако кажу историјски извори. То истовремено значи да трагање за градом Расом на другим местима, далеко од епископске цркве, губи научни смисао.²¹

За други део наше теме о елементима државности у старом Расу и односима државе и цркве у доба првих Немањића важнији је сакрални део градског простора старог Раса, а то значи историја Рашке епископије. Стога је предмет дугогодишњих истраживања стручњака Филозофског факултета у Београду било подручје око Петрове цркве. Ту се вековима налазила катедра рашких епископа. Српски извори су сачували податак о старини тога храма. Они су настанак Цркве Св. апостола Петра и Павла (Петрова црква) везивали за апостолско време, посебно за делатност Тита, ученика апостола Павла.²² Критичка историографија је оспаравала веродостојност тог предања,²³ које је, ипак, преносило мисао о давнашњем пореклу Петрове цркве. Теренска истраживања проф. др Јована Нешковића показала су да је Петрова црква у средњем веку изграђена на темељима старије грађевине из рановизантијске епохе, можда и старијим, која је била у функцији меморијалног објекта или крстионице.²⁴ У сваком случају, црква је обновљена у средњем веку (IX–X век) да би временом постала и седиште рашког епископа, према већ познатој хрисовуљи цара Василија II (мај 1020. године).²⁵

За историјски контекст наше теме о рашкој епископији, па и за питање њене старине, битно је проучавање античког наслеђа, затим византијске прераде тога наслеђа и најзад српске обнове тих темеља, наравно према потребама сваког друштвеног система. Тај шири поглед на Петрову цркву обухвата и значајне археолошке налазе др Александра Јовановића на подручју данашње Новопазарске, у ствари римске бање, недалеко од Петрове цркве. Ту је откривено сакрално средиште дугог трајања. Уз изворе топлих минералних вода, у римско време је ту изграђен низ објеката везаних за култове паганског света од краја II до средине IV века. Они се потом прилагођавају хришћанском култу, да би касније, у VI веку, додатно била изграђена велика рановизантијска базилика

²⁰ Е. Мушовић, Варош махала у Новом Пазару, Новопазарски зборник 19 (1995) 24.

²¹ Постоји богата библиографија на ту тему, она се овом приликом не може наводити. У сваком случају, врло значајан археолошки локалитет на месту средњовековног насеља *Трговиштије*, у турско време преименовано у *Пазариштије*, на утоку Себечевске реке у реку Рашку, према изричитим подацима турских извора и резултатима археолошких истраживања, *нема везе* са историјом оближње Градине. Утврђено је да Трговиште настаје тек у XIV веку.

²² Љ. Ђијановић, Стари српски родослови и летописи, Београд-Сремски Карловци 1927, 46, 33, 194.

²³ И. Руварац, Рашки епископи и митрополити, Глас СКА 62 (1901) 2.

²⁴ Ј. Нешковић, Петрова црква код Новог Пазара, Зборник Архитектонског факултета VI/3, Београд 1961, 1–33; Ј. Нешковић, Р. Николић, Петрова црква код Новог Пазара, Београд 1987, 17–38. Нешто другачију хронологију без нових теренских истраживања предложила је С. Појовић, Преиспитивања цркве Светог Петра у Расу, Зборник радова „Стефан Немања – Свети Симеон Миروتочиви. Историја и предање“, САНУ, Одељење историјских наука, књ. 26 (2000) 200–209.

²⁵ Gelzer, Ungedruckte, 45; Ј. Калић, Црквене прилике у српским земљама до стварања Архиепископије 1219. године, Зборник „Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање“, САНУ, Београд 1979, 30–34.

са синтроносом у олтарском простору.²⁶ У тим оквирима треба посматрати и Петрову цркву.

Истом културном кругу припада и велики византијски утврђени град на локалитету *Градина* у Постоњу, надомак Петрове цркве и Новопазарске бање. Назвали смо га *Рас-Посјење*. Тај богати вишеслојни археолошки локалитет у значајној мери објашњава историју старог Раса. Град почива на темељима римске епохе (бедеми, капије, тетрапилон, палата), масивно је обновљен у VI веку у доба цара Јустинијана I (527–565), што одговара податку Прокопија из Цезареје о обнови тврђаве Арсе.²⁷ Град је резиденцијалног типа, не *refugium*. Откривене су до сада две цркве у Горњем граду, једна са синтроносом у апсиди и једна капела, уз делове бројних других објеката. Простор Горњег града је само делимично истражен, али довољно јасно показује улогу тога града у разним епохама изгубљене рашке историје.²⁸ На доминантном положају, он је штитио средишњи део рашке жупе и епископску цркву.

Рас добија посебну улогу у време стварања новог државног средишта Србије крајем XI и током XII века. Од времена жупана Вукана, односно његових наследника у рату и миру са Византијом комнинске епохе (1081–1180), ту су изграђене битне државне установе пре Стефана Немање и у његово доба (1166–1196). Рас постаје духовно средиште Србије и престоница земље у време првих Немањића. Да Србија има епископа у Расу у саставу Охридске архиепископије сведоче већ знамените речи охридског архиепископа Димитрија Хоматина у посланици упућеној монаху Сави, сину великог жупана Србије (мај 1220. године).²⁹

Досадашња истраживања прошлости Раса показала су да се ту налазила прва српска престоница у првој половини XII века. Ту, у *својој месту* у Храму Св. апостола Петра и Павла, „из руку светитеља и архијереја (рашки епископ)“ примιο је Стефан Немања крштење по православном обреду, изричит је његов син Стефан Немањић у биографији свога оца.³⁰

На основу историјских извора откривамо три битна елемента државности у Расу: 1. *епископско седиште* (катедрални храм) надлежног архијереја Охридске архиепископије (до 1219. године), 2. *владарев двор* и 3. *основне државне услове тога доба*.

²⁶ А. Јовановић, Археолошка истраживања у Новопазарској Бањи, Новопазарски зборник 19 (1995) 31–65.

²⁷ Procopii Caesariensis opera Omnia, ed. J. Haury, VI (De aedificiis), Lipsiae 1914 (1963), 120; J. Калић, Прокопијева Арса, ЗРВИ 27–28 (1989) 9–17; J. Калић, Das Bistum Ras, Fontes Slavici: Festschrift für S. Hafner zum 70 Geburtstag, Graz 1986, 173–178.

²⁸ J. Калић, Д. Мркобрад, Утврђени комплекс на Градини код Постоња (Нови Пазар), Гласник Српског археолошког друштва 3 (1986) 203–208; Д. Мркобрад, Рас – Постоње: фазе развоја утврђења, ЗРВИ 36 (1997) 203–219 (са библиографијом); Д. Мркобрад, А. Јовановић, Резултати истраживања утврђеног комплекса код Постоња у 1988. години, Гласник Друштва конзерватора Србије 13 (1989) 98–99; Д. Мркобрад, Стефан Немања и традиција рашког епископског средишта, Зборник радова „Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви“, Београд 2000, 249–250.

²⁹ Demetrii Chomateni, Ponemata diaphora, ed. G. Prinzing, Berolini et Novi Eboraci 2002, 298; Г. Оштрогорски, Писмо Димитрија Хоматијана Св. Сави и одломак Хоматијановог писма патријарху Герману о Савиноу посвећењу, Светосавски зборник 2 (1939), 102–103.

³⁰ Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног, ур. В. Ђоровић, Светосавски зборник 2 (1939) 18–19. (даље: Житије Симеона Немање).

1. Основни подаци о рашкој епископији су углавном познати у научној јавности, мање је проучен историјски контекст у који се они уклапају у српској средини. Од тренутка када су Срби трајно овладали Расом у XII веку, рашка епископија постаје не само средишња духовна област за српску државу него и једино епископско средиште у земљи на територији Охридске архиепископије. До освајања Ниша и Призрена улога епископа Раса је била огромна, уз све препреке немирних српско-византијских односа у доба Комнина. Сарадња Стефана Немање са рашким епископима – у изворима се помињу имена Јевтимија и Калиника, а у предању и Леонтија – била је основ његове власти, извор законитости у хришћанском поимању света и врховне власти коју дарује Бог, а на људе преноси црква. Све важне одлуке доносио је Стефан Немања уз сагласност „архијереја свога“ у Расу (проблем јереси у земљи, питање престолонаслеђа, ктиторска делатност).³¹ С правом је још Константин Јиречек истицао да је рашки епископ у то време имао улогу дворског епископа на двору Стефана Немање.³² И наследник Немањин на српском престолу, Стефан, сматрао је рашког епископа „архијерејем својим“.³³

2. Двор српских владара налазио се у Расу знатно пре владе Стефана Немање. У историјским изворима се помиње само његово разарање. Византијска војска је у току рата против жупана Уроша II разорила његов двор у Расу, зграде за становање (1149), изричит је Јован Кинам.³⁴ Разорено се обнављало, као и увек у српској историји, или градило ново. Стефан Немања је такође имао двор у Расу, по свој прилици недалеко од епископског храма. Први Немањићи су, судећи према новијим истраживањима, имали више дворова у Расу и околини, све чешће у равничарским пределима плодних речних долина. Такав двор је у XIII веку постојао у месту Дежеву у рашкој жупи, где смо трагом вести архиепископа Данила II о абдикацији краља Стефана Драгутина 1282. године, открили дворску цркву на локалитету Немањина чесма. Ту је оболели владар свом брату Стефану Милутину предао *Краљевство у Расу*.³⁵ Недалеко од тог места су у XII веку биле изграђене „палате за пребивање“ за најмлађег сина Стефана Немање, Растка, како је то записао монах Доментијан у *Житију Светог Саве*.³⁶ Локалитет *Бресџ* у селу Мишчићи између Дежева и Петрове цркве и данас се зове *Немањина чесма* и *Двори Светог Саве*. Прелиминарна (сондажна) археолошка испитивања су показала да се ту налазила једнобродна црква пре но што се, још у средњем веку, на том месту образовало гробље.³⁷

³¹ Ibid, 2. и превод *М. Башић*, Старе српске биографије, Београд 1924, 47.

³² *Јиречек*, Историја Срба I, 158.

³³ Житије Симеона Немање, 48.

³⁴ Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, ed. A. Meineke, Bonn 1836, 103; Византијски извори за историју народа Југославије IV, Београд 1971, 26.

³⁵ Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило II, ур. *Б. Даничић*, Загреб 1866, 25. Уп. *Ј. Калић*, Дежево у средњем веку, ЗРВИ 20 (1981) 72–82; *Ј. Калић, М. Пойковић*, Црква у Дежеву, Старинар НС 36 (1985) 115–147.

³⁶ Доментијан, Живот Св. Симеона и Св. Саве, ур. *Б. Даничић*, Београд 1865, 120.

³⁷ *Ј. Калић*, Завичај Светог Саве, Споменица епископу шумадијском Сави, Нови Сад 2001, 192–193. и у књ. *Ј. Калић*, Европа и Срби. Средњи век, Београд 2006, 221–224.

остварила, јер је Србија у сукобу на реци Морави (1190. година), у рату против Византије, изгубила Ниш.⁴³ Остао је, ипак, важан траг о схватањима првих Немањића о положају, значају и суштини престонице. То су, поред осталих других чинилаца (географски положај, привреда, демографски развој) градови дуге хришћанске традиције, епископска седишта Охридске архиепископије. Установе државе и цркве су уз све промене у међусобним односима на равни универзалних схватања о положају владара у средњем веку, у престоници више но другде, биле услов за функционисање политичког система.

Схватање о једној престоници у држави и бројним дворовима (владарским и властеоским) широм земље открива и историја Босне. Престоница босанских владара је била у Сутјесци, ту се налазио *ѡрестѡ* владара. Јајце се помиње као *стѡлно местѡ* тек пред крај самосталности државе (1461. година), у условима непосредне опасности од Турака.⁴⁴ Престо као трансперсонални симбол државе, елемент легитимитета власти, династичког континуитета, имао је огромну важност у Србији и другим земљама. Тако Немањин „рашки престо“ постаје појам, помињу га наследници, савременици, па и противници. Том *рашком* престолу *срѡског краља* Стефана Уроша I припадају земље, градови и тврђаве у једном међународном уговору из 1253. године.⁴⁵

Међу важним државним установама које су изричито везане за Рас, посебно место припада *државним саборима*. Те саборе је сазивао владар, он је имао пресудну улогу у доношењу одлука на саборима, а међу присутнима се помињу властела „велика и мала“, „кнезови земље“, војводе и војници, представници цркве. Један сабор, пре 1180. године, био је посвећен верским питањима (прогон јереси), а други је Немања сазвао да огласи своју намеру да напусти власт и престо и преда их свом сину Стефану (1196. година). Владар и рашки епископи Јевтимије и Калиник имали су у тим догађајима важну улогу.⁴⁶ Све се одиграло на простору око Петрове цркве и у њој. *Дворска канцеларија* Стефана Немање оставила је посредне трагове свога рада на разним подручјима делатности владара.⁴⁷ Даља истраживања показаше, верујем, и њен обим.

И на крају, у закључку овог рада издвајамо најзначајније резултате:

1. Средњовековни град Рас (катедрална Црква Св. апостола Петра и Павла, утврђени град резиденцијалног типа на локалитету Рас-Постење, римско-византијског постања) уз старо хришћанско средиште у данашњој Новопазарској Бањи, насеље са главним градским тргом (Житни трг) на Цариградском друму, налазио се на месту данашњег Новог Пазара. Предтурска епоха хришћанске цивилизације на том простору траје преко хиљаду година (IV–XV век) и научно

⁴³ Ј. Калић, Ниш у средњем веку, Историјски часопис 31 (1984) 5–40.

⁴⁴ С. Ђирковић, Двор и култура у босанској држави, у књ. С. Ђирковић, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 438–439.

⁴⁵ Љ. Сѡјановић, Старе српске повеље I/2, 207.

⁴⁶ Ј. Калић, Српски државни сабори у Расу, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе 29 (1990) 21–30.

⁴⁷ Р. Маринковић, Немањина дворска канцеларија, Зборник радова „Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви“, САНУ, Београд 2000, 131–136.

објашњава историју старог Раса односно историју прве српске престонице у доба првих Немањића (XII–XIII век).

2. Српски владари су у Расу изградили престоницу (столно место) своје државе на византијским темељима и у оквиру схватања о недељивости световне и сакралне власти у хришћанским државама монархијског типа. Улога „старих“ епископија и градова у развоју српског друштва била је велика. Миром, више него ратом, освајала је Византија културни простор Србије. У Расу су изграђене и основне државне установе земље.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Annales Colonienses Maximi, Monumenta Germaniae Historica XVII, ed. *G. H. Pertz*, Hannoverae 1861.
- Demetrii Chomateni, Ponemata diaphora, ed. *G. Prinzing*, Berolini – Novi Eboraci 2002.
- Евлјаја Чељеби, Путопис, превод *H. Šabanović*, Сарајево 1979.
- Gelzer H.*, Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche, Byzantinische Zeitschrift 2 (1893) 45.
- Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, ed. *A. Meineke*, Bonn 1836.
- Procopii Caesariensis opera Omnia VI (De aedificiis), ed. *J. Hauriy*, Lipsiae 1914 (1963).
- Šabanović H.*, Крајиште Иса-бег Исаковића. Збирни катастарски попис из 1455. године, Сарајево 1964.
- Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468–69. godine, превод *A. Aličić*, Mostar 2008.
- Византијски извори за историју народа Југославије IV, ур. *Г. Острогорски*, *Ф. Баршчић*, Београд 1971. [Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije IV, ур. *G. Ostrogorski*, *F. Barišić*, Београд 1971].
- Доментијан, Живот Св. Симеона и Св. Саве, ур. *Ђ. Даничић*, Београд 1865. [Domentijan, Život Sv. Simeona i Sv. Save, ур. *Đ. Daničić*, Београд 1865].
- Животи краљева и архиепископа српских написао архиепископ Данило II, ур. *Ђ. Даничић*, Загреб 1866. [Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih napisao arhiepiskop Danilo II, ур. *Đ. Daničić*, Загреб 1866].
- Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног, ур. *В. Ђоровић*, Светосавски зборник 2 (1939) 18–19. [Žitije Simeona Nemanje od Stefana Prvovenčanog, ур. *V. Ćorović*, Svetosavski zbornik 2 (1939) 18–19].
- Извештај проте Душана Крсмановића, Нови Пазар, јуни 1976. (документација *J. Калић*). [Izveštaj prote Dušana Krsmanovića, Novi Pazar, juni 1976. (dokumentacija *J. Kalić*)].
- Острогорски Г.*, Писмо Димитрија Хоматијана Св. Сави и одломак Хоматијановог писма патријарху Герману о Савином посвећењу, Светосавски зборник 2 (1939) 102–103. [Ostrogorski G., Pismo Dimitrija Homatijana Sv. Savi i odlomak Homatijanovog pisma patrijarhu Germanu o Savinom posvećenju, Svetosavski zbornik 2 (1939) 102–103].
- Стојановић Љ.*, Стари српски родослови и летописи, Београд – Сремски Карловци 1927. [Stojanović Lj., Stari srpski rodoslovi i letopisi, Beograd – Sremski Karlovci 1927].

Литература – Secondary Works

- Kalić J.*, Das Bistum Ras, Fontes Slavici: Festschrift für S. Hafner zum 70 Geburtstag, Graz 1986, 173–178.

- Šabanović H.*, Bosanski pašaluk. Postanak, uprava i podjele, Sarajevo 1982.
- Андрејевић А.*, Алтин – алем дџамија у Новом Пазару, Зборник С. Радојчића, Београд 1969, 3–10. [*Andrejević A.*, Altin – alem džamija u Novom Pazaru, Zbornik S. Radojčića, Beograd 1939, 3–10].
- Андрејевић А.*, Алтин – алем дџамија у Новом Пазару, Новопазарски зборник 1 (1977) 121–131. [*Andrejević A.*, Altin – alem džamija u Novom Pazaru, Novopazarski zbornik 1 (1977) 121–131].
- Андрејевић А.*, Исламска монументална уметност XVI века, Београд 1984. [*Andrejević A.*, Islamska monumentalna umetnost XVI veka, Beograd 1984].
- Андрејевић А.*, Претварање цркава у дџамије, Зборник за ликовне уметности 12 (1976) 103–104. [*Andrejević A.*, Pretvaranje crkava u džamije, Zbornik za likovne umetnosti 12 (1976) 103–104].
- Историја српског народа I, ур. С. *Ђурковић*, Београд 1981. [Istorija srpskog naroda I, ur. S. Ćirković, Beograd 1981].
- Јиречек К.*, Историја Срба I, Београд 1952. [*Jireček K.*, Istorija Srba I, Beograd 1952].
- Јовановић А.*, Археолошка истраживања у Новопазарској Бањи, Новопазарски зборник 19 (1995) 31–65. [*Jovanović A.*, Arheološka istraživanja u novopazarskoj banji, Novopazarski zbornik 19 (1995) 31–65].
- Калић Ј.*, Дежево у средњем веку, Зборник радова Византолошког института 20 (1981) 72–82. [*Kalić J.*, Deževo u srednjem веку, Zbornik radova Vizantološkog instituta 20 (1981) 72–82].
- Калић Ј.*, Европа и Срби. Средњи век, Београд 2006. [*Kalić J.*, Evropa i Srbi. Srednji vek, Beograd 2006].
- Калић Ј.*, Завичај Светог Саве, Споменица епископу шумедијском Сави, Нови Сад 2001. [*Kalić J.*, Zavičaj Svetog Save, Spomenica episkopu šumadijskom Savi, Novi Sad 2001].
- Калић Ј.*, *Мркобрад Д.*, Утврђени комплекс на Градини код Постања (Нови Пазар), Гласник Српског археолошког друштва 3 (1986) 203–208. [*Kalić J.*, *Mrkobrad D.*, Utvrđeni kompleks na Gradini kod Postenja (Novi Pazar), Glasnik Srpskog arheološkog društva 3 (1986) 203–208].
- Калић Ј.*, Ниш у средњем веку, Историјски часопис 31 (1984) 5–40. [*Kalić J.*, Niš u srednjem веку, Istorijски časopis 31 (1984) 5–40].
- Калић Ј.*, *Пойовић М.*, Црква у Дежеву, Старинар 36 (1985) 115–147. [*Kalić J.*, *Popović M.*, Crkva u Deževu, Starinar 36 (1985) 115–147].
- Калић Ј.*, Престо Стефана Немање, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 53–54 (1987/88) 21–30. [*Kalić J.*, Presto Stefana Nemanje, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 53–54 (1987/88) 21–30].
- Калић Ј.*, Претече Жиче: крунидбена места српских владара, Историјски часопис 44 (1998) 77–87. [*Kalić J.*, Preteče Žiče: krunidbena mesta srpskih vladara, Istorijски časopis 44 (1998) 77–87].
- Калић Ј.*, Прокоријева Арса, Зборник радова Византолошког института 27–28 (1989) 9–17. [*Kalić J.*, Prokorijeva Arsa, Zbornik radova Vizantološkog instituta 27–28 (1989) 9–17].
- Калић Ј.*, Српски државни сабори у Расу, Саопштења 29 (1990) 21–30. [*Kalić J.*, Srpski državni sabori u Rasu, Saopštenja 29 (1990) 21–30].
- Калић Ј.*, Црквене прилике у српским земљама до стварања Архиепископије 1219. године, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање, Београд 1979, 30–34. [*Kalić J.*, Crkvene prilike u srpskim zemljama do stvaranja Arhiepiskopije 1219. godine, Sava Nemanjić – Sveti Sava, istorija i predanje, Beograd 1979, 30–34].
- Маринковић Р.*, Немањина дворска канцеларија, Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви, Београд 2000, 131–136. [*Marinković R.*, Nemanjina dvorska kancelarija, Stefan Nemanja – Sveti Simeon Mirotočivi, Beograd 2000, 131–136].
- Мркобрад Д.*, *Јовановић А.*, Резултати истраживања утврђеног комплекса код Постања у 1988. години, Гласник Друштва конзерватора Србије 13 (1989) 98–99. [*Mrkobrad D.*, *Jovanović A.*, Rezultati istraživanja utvrđenog kompleksa kod Postenja u 1988. godini, Glasnik Društva konzervatora Srbije 13 (1989) 98–99].

- Мркобрад Д.*, Рас – Постење: фазе развоја утврђења, Зборник радова Византолошког института 36 (1997) 203–219. [*Mrkobrad D.*, Ras – Postenje: faze razvoja utvrđenja, Zbornik radova Vizantološkog instituta 36 (1997) 203–219].
- Мркобрад Д.*, Стефан Немања и традиција рашког епископског средишта, Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви, Београд 2000, 249–250. [*Mrkobrad D.*, Stefan Nemanja i tradicija raškog episkopskog središta, Stefan Nemanja – Sveti Simeon Mirotočivi, Beograd 2000, 249–250].
- Мушовић Е.*, Варош махала у Новом Пазару, Новопазарски зборник 19 (1995) 24. [*Mušović E.*, Varoš mahala u Novom Pazaru, Novopazarski zbornik 19 (1995) 24].
- Мушовић Е.*, *Вујовић С.*, Џамије у Новом Пазару, Београд – Краљево 1992. [*Mušović E.*, *Vujović S.*, Džamije u Novom Pazaru, Beograd–Kraljevo 1992].
- Мушовић Е.*, Исламски споменици Новог Пазара, Новопазарски зборник 9 (1985) 70. [*Mušović E.*, Islamski spomenici Novog Pazara, Novopazarski zbornik 9 (1985) 70].
- Мушовић Е.*, Цариградски друм у Новом Пазару, Политика, 9. јануар 1977. [*Mušović E.*, Carigradski drum u Novom Pazaru, Politika 9. Januar 1977].
- Неšković Ј.*, *Николић Р.*, Петрова црква код Новог Пазара, Београд 1987. [*Nešković J.*, *Nikolić R.*, Petrova crkva kod Novog Pazara, Beograd 1987].
- Неšković Ј.*, Петрова црква код Новог Пазара, Зборник Архитектонског факултета VI/3, Београд 1961, 1–33. [*Nešković J.*, Petrova crkva kod Novog Pazara, Zbornik Arhitektonskog fakulteta VI/3, Beograd 1961, 1–33].
- Нови Пазар и околина, Београд 1969 (текст *Е. Мушовић*). [Novi Pazar i okolina, Beograd 1969 (tekst *E. Mušović*)].
- Појовић М.*, Новопазарска утврђења на плановима из XVIII и XIX века, Новопазарски зборник 9 (1985) 113–118. [*Popović M.*, Novopazarska utvrđenja na planovima iz XVIII i XIX veka, Novopazarski zbornik 9 (1985) 113–118].
- Појовић С.*, Преиспитивања цркве Светог Петра у Расу, Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви, Београд 2000, 200–209. [*Popović S.*, Preispitivanja crkve Svetog Petra u Rasu, Stefan Nemanja – Sveti Simeon Mirotočivi, Beograd 2000, 200–209].
- Старе српске биографије, превод *М. Башић*, Београд 1924. [Stare srpske biografije, prevod *M. Bašić*, Beograd 1947].
- Руварац И.*, Рашки епископи и митрополити, Глас Српске краљевске академије 62 (1901) 2. [*Ruvarac I.*, Raški episkopi i mitropoliti, Glas Srpske kraljevske akademije 62 (1901) 2].
- Ђирковић С.*, Двор и култура у босанској држави, у књ. *С. Ђирковић*, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 438–439. [*Ćirković S.*, Dvor i kultura u bosanskoj državi, u knj. *S. Ćirković*, Rabotnici, vojnici, duhovnici, Beograd 1997, 438–439].

Jovanka Kalić

(Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade)

EPISCOPAL TOWNS OF MEDIEVAL SERBIA

This paper is part of the author's research into the role of the so-called "old bishoprics", i.e. episcopal towns in medieval Serbian history. These towns grew on

early Christian sites and traditions and, with time, were assigned the function of episcopal sees under the jurisdiction of the Archbishopric of Ohrid, which had been given its definitive shape by the emperor Basil II in the early eleventh century. The goal of the research is to establish the pattern of relationship of the Serbian rulers to the pre-existing church organization. The research is focused on the towns of Ras and Niš and the findings are cross-checked against Prizren and Belgrade. Ras is particularly important since it was “the site of the throne” (capital city) of Serbia in the twelfth century (according to the biography of Stefan Nemanja by his son, king Stefan the First-Crowned). There was at Ras a church dedicated to the holy apostles Peter and Paul, and it was there that Stefan Nemanja was baptized according to the Orthodox rite. Today the church is located on the northern outskirts of Novi Pazar and is known as the *church of St Peter* (Petrova crkva). For centuries it was the site of the cathedra of the bishop of Raška. It is the only surviving monument of the medieval town of Ras (included in the UNESCO World Heritage list as part of the conservation area named “Stari Ras i Sopoćani”) and a testimony to a much longer Christian tradition in the area. Today the cultural heritage in the surroundings of the church includes the archaeological sites at the spa of Novi Pazar, in fact an ancient Roman spa, with pagan shrines and early Christian churches and, finally, with a six-century basilica with a *synthronon* in the apse, as well as a large fortified Byzantine town of a six-century date at the site of *Gradina u Postenju*, not far from the spa of Novi Pazar and the church of St Peter. The town was residential in character, rather than a refuge (remains of two churches, of which one with a *synthronon* in the apse, a chapel and other structures, have been discovered).

Medieval Ras had favourable conditions for development. Around the episcopal church of Sts Peter and Paul, the settlement on the Constantinopolitan road grew into a town. In the centre of the settlement, not far from the bridge taking the Constantinopolitan road across the river Raška and into Novi Pazar, was the market square, known from the sources as the *Grain Market Square*. Immediately after the Ottomans captured the town in 1459, the Serbian church on the square was converted into a mosque and named Gazi Isa Bey’s mosque. Most other churches were also converted into Islamic places of worship, such as the Altun-alem mosque on the Constantinopolitan road. The big town of Ras was renamed Novi Pazar, as expressly evidenced by the records of the Ottoman cadastral survey carried out at the order of sultan Mehmed II in 1468/9: “The *şehir* of Novi Pazar was otherwise called the *şehir* of Ras” (H. Šabanović). In Ottoman terminology the *şehir* denoted the highest-ranking urban settlement. The pre-Ottoman history of Ras has been a long-buried topic even though it formed part of more than a thousand years of Christian civilization on the soil of modern-day Serbia.